

SADRŽAJ

Uvod.....	5
Glava I: Početak	15
Glava II: Umetnost – žudnja za idealom	41
Glava III: Zapečaćeno vreme	65
Glava IV: Misija i sudbina	95
Glava V: Poetska slika u kinematografiji	121
O vremenu, ritmu i montaži	133
Zamisao filma – scenario	145
Vizuelno rešenje filma	158
O glumcu u filmu	164
O muzici i zvucima	183
Glava VI: Autor u potrazi za publikom	189
Glava VII: O odgovornosti umetnika	203
Glava VIII: Posle „Nostalgije“	229
Glava IX: „Žrtvovanje“	243
Zaključak	259

UVOD

Dok sam pre više od dvadeset godina prvi put pokušavao da napravim plan svoje buduće knjige, često sam bio u nedoumici: a treba li je uopšte pisati? Nije li pametnije da prosto snimam filmove, jedan za drugim i tako rešavam konceptualne probleme koji se obično pojavljuju tokom rada na filmu?

Moja umetnička biografija ne uobličava se na najbolji mogući način. Tokom dugih, za mene mučnih pauza između dva snimanja imao sam dovoljno vremena da doslovno iz dosade razmišljam o tome kakvom to cilju ja stremim u svom radu, po čemu se filmska umetnost razlikuje od ostalih vrsta umetnosti, kako ja lično doživljavam specifične mogućnosti koje film pruža, kao i da uporedim svoje iskustvo s iskustvima i dostignućima svojih kolega.

Čitajući po nekoliko puta razne studije koje se bave istorijom filmske umetnosti, zaključio sam da one ne zadovoljavaju moje kriterijume, da izazivaju u meni želju da polemishem s njima i suprotstavim im svoje stavove prema problemima u ciljevima filmskog stvaralaštva. Shvatio sam da principe profesije kojom se bavim ljudi u potpunosti shvate najčešće tek kad se distanciraju od već postojećih i poznatih teorija i tek tada se u njima

javi želja da izraze svoje mišljenje o osnovnim zakonima kinematografije.

Potreba da kažem nešto više o tome sazrevala je u meni postepeno, kao posledica prilično čestih susreta s gledaocima iz najrazličitijih sredina. Njihova uporna želja da shvate prirodu emocija koje u njima izazivaju moji filmovi, da dobiju odgovor na bezbroj svojih pitanja podstakla me je na kraju da svoja nepovezana i haotična razmišljanja o filmu i umetnosti najzad svedem na zajednički imenilac.

Moram priznati da se s ogromnom pažnjom i zanimanjem, koja je ponekad praćena ogorčenjem, ponekad, naprotiv, krajnjim ushićenjem, odnosim prema pismima gledalaca koji su mi tokom mog celokupnog rada u Rusiji uputili veoma impresivnu hrpu pisama s najrazličitijim pitanjima i nedoumicama.

Ne mogu a da ne navedem ovde ona najkarakterističnija, jer želim da istaknem prirodu svog kontakta s publikom, koji je ponekad pun nerazumevanja.

„Pogledao sam Vaš film ‘Ogledalo’“, piše inženjer-konstruktor iz Lenjingrada, „Pogledao sam ga do kraja iako me je već posle prvih pola sata strašno zbolela glava od iskrenog naprezanja da se udubim u film i barem nešto shvatim, nekako povežem glavne junake, događaje i sećanja. Mi, jadni gledaoci, gledamo svakakve filmove: dobre, loše, veoma loše, obične i vrlo originalne. Ali svaki od njih možemo da razumemo, da se oduševimo njime ili ga ne prihvatimo, ali ovaj?!..“ Inženjer održavanja mašina i opreme iz Kalinjina takođe je krajnje uznemiren: „Pre pola sata sam gledao film ‘Ogledalo’ Strašan je!!! Druže režiseru, jeste li ga vi gledali? Meni se čini da se taj film ne može smatrati normalnim... Želim vam mnogo uspeha u radu, ali nemojte više snimati

takve filmove.“ I još jedan inženjer, ali ovog puta iz Sverdlovska, ne može da obuzda svoje duboko nezadovoljstvo: „Kakav primitivizam, kakvo smeće! Fuj, odvratno je! Dakle, smatram da je vaš film ćorak. Do gledaoca niste doprli, a to je najvažnije.“ Taj inženjer čak traži da se čelnici filmske kuće pozovu na odgovornost. „Čudim se kako ljudi odgovorni za prikazivanje filmova kod nas u SSSR-u uopšte mogu da dopuste ovakve promašaje.“ Kao opravdanje za svoje umetničke rukovodioce, moram reći da oni takve „promašaje“ dopuštaju sebi vrlo retko, približno jednom u pet godina. Posle takvih pisma ponekad sam padao u očajanje: zaista, za koga ja uopšte i zašto radim?

Malo nade ulivala mi je druga kategorija gledalaca svojim pismima punim nerazumevanja, ali i iskrene želje da shvate ono što su videli na platnu. Ti gledaoci pisali su mi, na primer, sledeće: „Uverena sam da nisam ni prvi ni poslednji zbunjeni gledalac koji vam se obraća s molbom da mu pomognete da shvati vaš film ‘Ogledalo’. Pojedinačno posmatrano, epizode su veoma dobre, ali kako ih povezati u celinu?“ Ili, gledateljka iz Lenjingrada piše: „Ja nisam osposobljena ni kadra da razumem ovaj film ni u pogledu forme ni u pogledu sadržaja. Kako to objasniti? Da se uopšte ne razumem u film nije tačno... Gledala sam i Vaše ranije radove ‘Ivanovo detinjstvo’ i ‘Andrej Rubljov’. Tamo mi je sve bilo jasno. A ovde ništa... Trebalo bi nekako pripremiti gledaoce, uvesti ih u priču pre prikazivanja filma. Ovakvo posle projekcije ostaje samo ogorčenje zbog sopstvene bespomoćnosti i tuposti. Poštovani Andreju, ako ne možete da odgovorite na moje pismo, javite mi barem gde se može nešto pročitati o tom filmu...“

Nažalost, nisam imao šta da preporučim tim ljudima jer o „Ogledalu“ niko ništa nije pisao, izuzimajući

javne optužbe na račun mog filma za nedopustivi „elitizam“ koje su izrekle moje kolege na zasjedanju Goskina i Saveza filmskih umetnika, a koje su zatim objavljene u časopisu *Filmska umetnost*. Ipak, nije sve bilo tako crno jer su se veoma često pojavljivali prilično uverljivi dokazi da gledaoci koji iščekuju i vole moje filmove ipak postoje. Jedino što niko nije želeo ili nije imao nikakav interes da išta učini kako bi se moj kontakt s tim gledaocima ostvario u punom obimu. Jedan od saradnika FIAN-a poslao mi je kratko saopštenje objavljeno u zidnim novinama njihovog instituta:

„Pojava filma A. Tarkovskog ‘Ogledalo’ u bioskopima izazvala je veliki interes u FIAN-u, kao i u celoj Moskvi. Tek mali broj zainteresovanih gledalaca uspeva da uđe na susret s režiserom (autor saopštenja je nažalost bio među nima). Nije nam jasno kako je Tarkovski uspeo da filmskim sredstvima napravi tako duboko filozofsko delo. Naviknuti na to da je film uvek priča, radnja, likovi i uobičajeni ‘hepiend’, gledaoci pokušavaju da pronađu te komponente i u filmu Tarkovskog te u velikom broju slučajeva, ne nalazeći ih, odlaze iz bioskopa razočarani.

O čemu govori taj film? O čoveku. Ne, ne konkretno o onom čiji glas se u izvođenju Inokentija Smoktunovskog čuje iza kadra. To je film o tebi, tvom ocu, dedi, o čoveku koji će živeti posle tebe i koji je ipak ‘Ti’. O čoveku koji živi na zemlji, koji je deo nje i ona, Zemlja je deo njega samog; o tome kako čovek svojim životom odgovara pred prošlošću i pred budućnošću. Taj film treba prosto gledati, treba slušati Bahovu muziku i stihove Arsenija Tarkovskog; gledati kao da gledaš u zvezde, u more, kao da uživaš u pejzažu. Tu nema matema-

tičke logike, i ona neće objasniti šta je to čovek i u čemu je smisao njegovog života.“

Moram priznati da sam čak i u slučajevima kada su profesionalni kritičari hvalili moje filmove često bio razočaran i iznerviran njihovim koncepcijama i tumačenjima, ako ništa drugo, prilično često sam imao osećaj da su oni u suštini ili ostali ravnodušni prema mojim filmovima ili prosto bespomoćni jer su veoma često neposrednost aktivne gledalačke percepcije zamenjivali klišeima pozajmljenim iz popularnih iskaza i definicija filmske teorije. Primajući pisma, a ponekad prosto razgovarajući s gledaocima na koje je moj film ostavio utisak, ili čitajući njihove ispovesti, počeo sam da shvatam zbog čega zapravo radim. Da naslućujem odgovor na pitanje: šta je moj istinski poziv, moj dug i kolika je moja odgovornost pred ljudima, ako hoćete... Nikada nisam verovao u to da se neki umetnik može baviti stvaralaštvom samo za „svoju dušu“ jer je uveren kako to što radi nikada nikome neće biti od koristi. Ali o tome kasnije...

Gledateljka iz Gorkog mi je napisala: „Hvala Vam na ‘Ogledalu’.

I ja sam imala takvo detinjstvo... Ali kako ste Vi to znali?

Duvao je isti takav vetar, bilo je isto takvo nevreme... ‘Galka, isteraj mačku!’ – vikala je baba... U sobi mrak... Isto je tako gasla petrolejka, i dušu obuzimalo majčino iščekivanje.

...A kako je samo predivno u Vašem filmu prikazano buđenje svesti, misli u detetu!.. I kako je to sve tačno, Gospode... mi zaista ne poznajemo dovoljno svoje majke. I kako je sve jednostavno. Znae, u mračnoj bioskopskoj sali, gledajući u komadić platna osvetljen Va-

šim talentom, prvi put u životu osećala sam da nisam sama...“

Toliko su me dugo ubeđivali da su moji filmovi nerazumljivi i da nikom nisu potrebni da su ovakve reči grejale moju dušu, davale smisao mom radu, jačale moju svest o tome da sam u pravu i da svoj put nisam slučajno izabrao.

Radnik iz jedne lenjingradske fabrike, student večernje više škole napisao mi je „Kao povod za ovo pismo poslužilo mi je ‘Ogledalo’ film o kom čak ne mogu ni da govorim jer je to film koji živim.

Umeće slušanja i razumevanja velika je vrlina... Uostalom, primarni princip međuljudskih odnosa zasnovan je na sposobnosti da se sasluša drugi čovek, da mu se oprostite nehotični grehovi koji su već sami po sebi nesreća. Ako dva čoveka samo jednom uspeju da dožive, oseće nešto na isti način, oni će zauvek moći da razumeju jedan drugog. Čak i ako je jedan od njih živeo u vreme mamuta, a drugi živi u doba električne energije. I daj Bože da ljudi uvek imaju i razumeju samo opšte humane pobude svoje i tuđe.“

Gledaoci su me nekad branili i bodrili: „Pišem Vam u ime i uz saglasnost grupe gledalaca raznih profesija, koji su poznanici ili prijatelji autora ovog pisma.

Pre svega želim da Vam kažem da ljudi koji su dobronamerni prema Vama i koji poštuju Vaš talenat ima mnogo više nego što pokazuju statistički podaci u časopisu *Sovjetski ekran*. Ja nemam na raspolaganju sve podatke, ali niko iz širokog kruga mojih poznanika i poznanika mojih poznanika nije popunjavao specijalne upitnike niti je slao podatke koji se tiču ocene filmova. A idu u bioskop, istina ne previše često. Ali na filmo-

ve Tarkovskog rado odlaze. (Šteta što Vaši filmovi retko izlaze).“

I meni je, moram priznati, žao... Zato toliko i želim da konačno kažem i do kraja objasnim sve ono što očito nije važno samo meni.

Učiteljica iz Novosibirska mi je saopštila sledeće: „Nikada o svojim utiscima nisam pisala autorima knjiga i filmova. Ali ovo je poseban slučaj. Vaš film oslobađa čoveka zaveta ćutanja kako bi mogao osloboditi dušu i mozak bremena i teških misli. Bila sam na diskusiji o filmu. Fizičari i liričari bili su jednoglasni: film je genijalan, iskren, potreban, hvala autoru. I svaki govornik je izjavio: ‘Ovo je film o meni...’“

Evo još jedne poruke: „Piše Vam čovek u godinama, penzioner koji se zanima za film i kinematografiju iako je na profesionalnom planu daleko od umetnosti (ja sam radio-inženjer).

Vaš film me je duboko potresao. Vaš talenat da proniknete u emotivni svet odraslog čoveka i deteta, da navedete gledaoca da oseti lepotu sveta koji ga okružuje, da pokažete istinske a ne lažne vrednosti ovog sveta, da naterate svaku stvar da zaigra, svaki detalj učinite simbolom, da postignete filozofska uopštavanja i pomoću minimalnih izražajnih sredstava ispunite svaki kadar poezijom, muzikom... Sve te odlike svojstvene su Vašem i smo Vašem maniru izražavanja...

Iznad svega bih želeo da u novinama pročitam ono što Vi imate da kažete o svom filmu. Veoma mi je žao što se retko pojavljujete u štampi – uveren sam da imate šta da kažete!“

Iskreno govoreći, ja sebe svrstavam u grupu onih ljudi što svoje misli umeju da formulišu, uglavnom u nekoj polemici (potpuno se slažem sa stanovištem da

se do istine dolazi kroz borbu mišljenja). U svim ostalim slučajevima sklon sam da upadnem u stanje nekog sozercanja koje više odgovara mojoj sklonosti ka metafizičkom i ometa energični stvaralački misaoni proces dajući samo emocionalni materijal za manje-više harmonične konstrukcije, ideje i koncepcije.

Epistolarni ili najneposredniji kontakt s publikom na ovaj ili onaj način usmeravao me je u pravcu ove knjige. Bilo kako bilo, ja ni na koji način neću kriviti one što će kritikovati moju odluku da se bavim spekulativnim problemima, isto kao što se ni najmanje neću iznenaditi ako otkrijem dobronamerni entuzijazam drugih čitalaca.

Radnica iz Novosibirska mi je napisala sledeće: „Ove nedelje sam četiri puta gledala Vaš film. I to ne da bih ga prosto gledala nego da bih bar nekoliko sati živela pravim životom, s pravim umetnicima i pravim ljudima... Sve što mene muči, što mi nedostaje, sve za čim patim, što me boli, što me guši, sve svetlo i toplo, ono zbog čega živim i ono što me ubija, sve sam to kao u ogledalu videla u Vašem filmu. Film je za mene prvi put postao realnost. Eto zašto idem na njega, u njega da malo živim.“

Ne može se očekivati viši stepen razumevanja od ovog! Moja najskrivenija maštanja uvek su se svodila na želju da se u svojim filmovima otvorim gledaocima krajnje iskreno i ni ni najmanje im ne namećući svoju tačku gledišta. Ali ako tvoje poglede na svet i drugi ljudi mogu da dožive kao nešto svoje, neotuđivo, onda je to najveći mogući stimulans za rad.

Jedna žena mi je poslala pismo koje je dobila od svoje ćerke. Ta devojčica je zadivljujuće sveobuhvatno definisala smisao stvaralaštva, njegove komunikacione funkcije i mogućnosti na onom najtananijem nivou.

„...Koliko reči čovek zna?“, – piše ona majci. – „Koliko reči koristi u svakodnevnom životu? Stotinu, dve, tri? Mi svoja osećanja oblačimo u reči i pokušavamo njima da iskažemo svoje muke, radosti, uzbuđenje bilo koje vrste, tj. ono što se u suštini ne može iskazati. Romeo je govorio Juliji prelepe reči, živopisne, izražajne, ali jesu li one mogle da iskažu bar polovinu onog od čega je njegovo srce bilo spremno da iskoči iz grudi, od čega mu je zastajao dah, onog što je Juliju nateralo da zaboravi na sve osim ljubavi?

Postoji drugi jezik, drugi način opštenja među ljudima, to je komunikacija pomoću osećanja, poetskih slika. U takvoj komunikaciji se prevazilazi nejednakost, ruše se granice. Volja, emocija, osećanje, to je ono što briše prepreke među ljudima, prepreke koje su stajale s obe strane ogledala, s obe strane vrata... Okviri bioskopskog platna otvaraju se i svet koji je ranije bio odvojen od nas postaje realnost... I to se ne događa kroz malog Alekseja, to se sam Tarkovski obraća publici koja sedi s druge strane platna. Smrti nema, postoji besmrtnost. Vreme je jedno i nedeljivo, kao što kaže jedna pesma: 'Za stolom su i pradedovi i unuci...' Uzgred, mama, ja sam tom filmu prišla više s emotivne strane iako mislim da je moguć i drugačiji pristup. A ti? Napiši mi šta misliš o tome, molim te..."

Ovom svojom knjigom koja je sazrevala u meni tokom dugih perioda bez posla (nedavno sam nasilno prekinuo takvo stanje stvari u pokušaju da promenim svoju sudbinu) ne nameravam nikog da prosvetljujem niti da bilo kome namećem svoje mišljenje. Ona je diktirana željom da se pre svega ja sam probijem kroz džunglu mogućnosti te mlade i prelepe umetnosti koja je u sušti-

ni vrlo malo istražena, a sve u cilju toga da u njoj otkrijem i svoju individualnost i sebe samog.

Od velike je važnosti i to što se stvaralaštvo ne može ukalupiti u strogo definisane okvire formalnih zakonitosti, utvrđenih za veke vekova. S obzirom na to da je povezano sa univerzalnim zadatkom – ovladati svetom, stvaralaštvo se odlikuje bezbrojnim aspektima i vezama između čoveka i životnih procesa, i kad je reč o uspešnom praćenju beskonačnog puta spoznaje, ono ne zanemaruje najjednostavniji pokušaj – sastaviti na kraju najpotpuniju predstavu o smislu čovekovog života.

Značaj čak i najmanje sitnice u sveukupnom, ali poprilično plitkom potoku koncepcija i teorija filma, te želja da pojasnim pojedine njegove zakonitosti, podstiču me na to da izložim neka svoja razmišljanja o tome.